

Et liv i tørvemosen

Af Gustav Nørgaard *

Mit hjem

Jeg kan endnu se den store stak af rugbrød og sigtebrød, som bager Nørgaard i Ejsing hver fredag kom og lagde på vort køkkenbord. Ved siden af stod cigarkassen med pengene til ham, så han selv kunne tage, hvad han skulle have for brødet. Det var dengang et 8 pundes brød kostede 1 kr.

»Det er skønt å ha' så'en en flok kunder, der er ik' en øre der mangler,« sagde han altid, og det var jo rigtigt, for når konerne hver fredag aften skulle hjem fra mosen, gik de først op til os og hentede brødet på køkkenbordet og lagde samtidig penge i cigarkassen til brug til købet i næste uge.

Jeg ser endnu for mig Kristiane Kås komme gående tværs over mosen ude fra Trindmose af på den smalle sti med fire piger bag sig i gåsegang. De skulle alle ud til tørrepladsen for at rejse tørv, men for ikke at spide tiden strikkede Kristiane bindehoser (strømper), mens hun gik til og fra arbejdet. Gamnøglet havde hun under armen.

Jeg husker brødkuskene Alfred Bailum eller Martin Møller komme med hestevogn, senere, da bager Nørgaard fik bil, var det ham selv, der kom til os.

Mit hjem lå lige ved landevejen fra Vinderup mod Skive, nær ved stenen der viser 23 km fra Holstebro, eller sagt på en anden måde ca. 5 km fra Vinderup i Tværmose i Ejsing sogn. Min far, Anders Nørgaard, og min mor Louise havde her en lille ejendom på 13½ tdr. land med 3-4 køer, 2-3 får, høns og gæs, i hest - senere 2.

Her blev jeg født i 1913 som den sidste af en søskendeflok på 10. Jeg gik for at være svagelig og kom derfor ikke så tidligt ud at tjene som mine søskende. Jeg led nemlig af astma. Jeg var overfølsom over for ét eller andet, men hvad? Ved et tilfælde fandt vi ud af det.

Gulvet i vores sovekammer skulle næsten hvert andet år udskiftes, da der gik svamp i det. Engang da vi fik en ny tømrer til huse for at udbedre det, nægtede han at lægge nye brædder direkte på jorden. Der skulle luft under, sagde han. Det var min far meget imod, for så ville der komme rotter og mus ind, men tømreren holdt på sit, så der blev gravet ud og strøet kalk, så gulvet var hævet fra jorden. Siden den tid har der ikke været svamp i gulvet, og min astma forsvandt.

I mine drengedage gik jeg derfor og tussede rundt og måtte finde på andet at lave. Måske er det grunden til, at jeg som 10-12 årig blev »kromand«. Jeg solgte nemlig bajere til arbejderne ved tørvebruget. Ofte lød der et par råb eller nogle fløjt, og så vidste jeg, hvad det betød. »Skynd dig at komme med to bajere. « Derfor løb jeg altid med en pung i lommen. Øllene fik jeg ved at stoppe ølbilen fra Thordal i Skive, når den kom forbi på landevejen. Til andre tider fik jeg dem bragt med mælkekusken fra købmanden i Ejsing. Jeg havde således altid et lille lager stående.

Skulle jeg have hørt forkert, når de fløjtede efter øl, og fik én for mange med derned, så var jeg jo også mand for selv at drikke den. Jeg fik derfor i god tid begyndt at drikke bajere.

En bajer kostede dengang 23 øre, men det var svært at regne med. Det gik bedre med 25 øre, så det fik jeg for dem og tjente på den måde 2 øre pr. bajer. En timeløn var dengang 3 bajere - altså 75 øre.

Tværmosen

Mit hjem var om sommeren på de tre sider omringet af tørv. Det lå i yderkanten af det store område Havris Hede, hvor der i alt i begyndelsen af dette århundrede var omkring 10 tørvfabrikker foruden de store værker i Rønbjerg, der fik mange af tørvene kørt til Hvidmose Station, så de kunne komme med jernbane herfra.

Ved selve Tværmosen lå i min drengetid tre værker. Det var Bjerregaards værk, der lå sydligst, dernæst »æ Central« ved mit hjem og nordligst »æ Narværk«. Jeg havde derfor mest med folkene på »Centralen« at gøre, og det var tørvene herfra, der blev tørret og rejst på fars marker. Her stod sommeren igennem den ene skrue ved siden af den anden i tusindvis. Her kunne vi rigtig lege skjul.

Det var ikke bare fabriksløv, der blev lavet her. Mange lodsejere kom selv efter forårsarbejdet i marken for at grave løv til eget brug. Jeg kan f.eks. huske husmand Peder Kristiansen (altid kaldet Stadsbjerg) komme kørende fra Bjert til Tværmosen med sin hestevogn.

Denne lod han stå hos os, og jeg skulle så passe hesten. For at vande og fodre hesten i den uges tid, som han gravede løv i mosen, fik jeg 2 sølvkroner af ham. Den ene af dem har jeg endnu. Han havde selv redskaberne til løvgravningen med sig, og det var æ ræærkniv, æ stykspade, æ gravespade og æ klynekniv. Dertil kom så trillebøren til at køre klynerne på.

Når det blev middag, kom han op til mit hjem, hvor der var åbent hus. Han kom ind og satte sig ved langbordet i stuen, og her spiste han så den medbragte mad, der kunne bestå af grød og æggekage en flæskpandekåag. Grøden stod i en riskurv og pakket godt ind i halm. Pandekagen stod oven på gryden, så begge retter kunne varme hinanden. En flaske med to potter mælk var også med.

Efter måltidet gik han ud i laden og sov middagssøvn en time, inden han igen skulle i mosen til arbejdet, der ofte varede til ved 18-tiden, selv om han dernæst havde den lange tur til Bjert. En arbejdsdag på 12-14 timer var jo almindelig dengang.

Kortudsnit med markeret beliggenhed for nogle af de tørvværker, artiklen omtaler: 1: æ Dorres værk, 2: Centralen, 3: æ Narværk, 4: æ Raltværk. Kortet er gengivet med tilladelse af Geodætisk Institut (A 447/82-Copyright).

De første tørvefabrikker

Det meste af min fars mark - ca. 7 tdr. land - var udlejet i 49 år til tørveværket. Det fik far 150 kr. om året for, og det var lige nok til at betale de faste udgifter på ejendommen. Lejemålet gik fra 1900-1949. Markerne skulle bruges til at lægge tørvene på, og her blev de efter en tørretid på ca. 2 uger rejst op på siden og en uge efter sat i skrue af omegnens koner og børn.

Jeg har fået fortalt, at det første tørveværk her hed Trindmoseværket, og at det var startet før århundredeskiftet. Det næste, der startede, hed »æ Raltværk« og lå lidt NV for Skånsø. Det blev startet af N. Bjerregaard i 1896. Her fyrede min far en overgang i lokomotivet, der kaldtes »Den swott«. Det trak en vandsnegl, der pumpede vand op af tørvegravene.

Det første værk i selve Tværmose var Poul Hyldgaards, kaldet »Centralen«. Det begyndte i 1900-1901 og lå dengang ca. 100 m syd for fars ejendom. Fjerne var foruden Poul Hyldgaard, der var den daglige leder, gdr. Mads Ravnholt, Ejsing, gdr. Jens Skov, Egebjerg og mejeribestyrer Tanderup, Ejsing. I 1916 blev det flyttet Ca. 100 m nord for fars ejendom og kom til at ligge nærmere det nordlige værk med de samme ejere, »æ Narværk«, der var startet i 1904.

Det sydligste værk kaldtes »æ Dorres værk« og begyndte i 1906. Det ejedes af Rydbj. Windfeldt, Råstgård, og N. Bjerregaard, Ejsing. Navnet fik det efter konen, Dorre Lau, i ejendommen lige ved siden af, hvor værket blev anlagt.

Æltetørv

Tørvene her fra Tværmose var æltetørv, og de blev fremstillet på følgende måde. Seks mand stod i tørvegraven og læssede dynd på den hestetrukne vogn, der på skinner blev trukket til ælteværket. Tørvefabrikken med ælteværket lå ved landevejen på fast grund. Selve æltemøllen, der gik ved dampkraft, var nedgravet således, at overkanten var i niveau med jordoverfladen, og her i blev dyndet tippet ned. Møllekarlen tilførte nu vand i passende mængde, og således blev dyndet fra graven æltet til en tynd grød - »blæver«, som vi sagde. Ved hjælp af en skrabelevator (transportør) førtes den æltede masse nu op i dyndbeholderen (»æ pot«), der var bygget så højt oppe, at tipvognene kunne køre under den. Herfra kunne flere lemme åbnes, så dyndet kunne falde ned i tipvognene, der kørte dyndet ud på tørrepladsen, kaldet »æ hede«. Her krævedes fire mand: »æ blæverkusk«, to »formeslæbere« og en »rager«. Blæverkusken skulle passe hesten, de to formeslæbere skulle flytte formene og tippe dyndet ned der i, mens den fjerde mand med sin rager skulle skrabe det ned i formens huller - altså fordele dyndet. Således gik det fra morgen til aften i de tre sommermåneder maj, juni og juli.

Omkring 1920 afløstes formen af den hestetrukne tørvetromle (formemaskinen), der skar tørvemassen ud til tørv, og nu da tørvefabrikken »Centralen« var flyttet de 200 m nordpå, kunne én mand køre med tromlen ud i én køre fra »Centralen« til »æ Narværk«, da dyndet fra de to fabrikker nu nåede sammen. På den måde sparede der et par mand, og det hele gik hurtigere. Men et stort slid var det dog stadig. Særlig hårdt var det at stå i graven og læsse dynd på hestevognen fra morgen til aften. Da havde folk nogle mægtige »goddaw-hænder«.

Mor og fars arbejde

Det var en storhed for far og mor at få de 150 kr. og så begge komme til at arbejde ved tørvefabrikken.

Så længe tørvene ikke var tørre kunne mor og vi børn få arbejdet med »at rejse tørvene« (vende dem så de kom til at stå på siden to og to) og senere sætte dem »i skrue«, som det kaldtes. Når så tørvene var tørre, stod mor for udleveringen af dem. Der kom folk helt fra Salling, Struer og Hjerm, ja alle vegne fra i deres kassevogne for at hente tørv. Der var kun én fjæl på kassen, så det var begrænset, hvor mange tørv der kunne være derpå. Derfor måtte tørvene stables på vognen. Mor skulle nu tælle tørvene, i hvert fald så længe de brugte forme - det var først senere, at de blev skruet op i et bestemt antal. Jo, de kom forøvrigt også til at tælle formene, idet der blev 55 tørv pr. form, så fire forme blev en skrue - altså 220 tørv.

Da så formemaskinen (tørvetromlen) kom omkring 1920, blev der 300 tørv i en skrue, da maskinen lavede 150 på en »Rundtenom«.

Når tørvene skulle på vognen, tog mor altid fire ad gangen, og hvergang hun havde kastet 25 gange, smed hun en tørv til side, så hun nemt kunne se, hvor mange hundreder der var kommet på vognen. Den gang mor begyndte at levere tørv, var der tre blandinger. Der var de brune tørv med »fust« i, som kostede 3,10 kr. for 1000, så var der en mellemblanding til 3,60kr. for 1000 også de helt sorte til 4,10 kr. pr. 1000. Den sidste 10-øre for hver 1000 var den, som mor fik for at stå for udleveringen af tørvene.

Mor passede desuden ejendommen, da far hver sommer arbejdede i mosen. Her havde han forskelligt arbejde, nok mest som »gravkusk«, som vi sagde. Dvs. han kørte dynd fra æ grav til æ tørvværk. »Æ blæverkusk« var til gengæld ham, der kørte det æltede dynd ud på tørrepladsen, »æ hede«, fra »æ pot« ved tørvværket.

Desuden kørte far ud med tørv til folk - altså en slags vognmandsforretning. Mange læs kørte han f.eks. hvert år til bageriet og mejeriet i Ejsing, men også mange ture til Vinderup.

Men far var én af de få, der var helårsansat ved tørvværket, forstået på den måde, at han også arbejdede om vinteren. Da skulle han nemlig hjælpe tørvværkets smed, Niels Johan, med alt smedearbejde. Smeden skulle selv lave alt, hvad der skulle bruges ved tørvværket om sommeren. Der skulle laves spor og spiger til at sætte sporene fast i svellerne med, tipvogne skulle repareres og meget andet laves.

Lidt syd for fars ejendom lod Poul Hyldgaard bygge et lille familiehus, hvori smeden kom til at bo i den ene ende og æ formand i den anden. Sammen med smeden stod far fra kl. 7 om morgenen til kl. 6 om aftenen med æ forhammer og fik herfor kun 90 øre om dagen. Far forlangte dog snart én krone, for ellers kunne han ikke føde os derhjemme, så det fik han herefter. Mens smeden og far med æ forhammer stod i den ene ende af maskinhuset på tørvværket, stod æ formand i den anden ende og tog det slidte bundjern af formene for bagefter at sætte nyt bundjern på, da det jo sommeren igennem blev meget slidt af rageren, der hele tiden blev trukket hen over formen. Tørvværket havde således 3 mand beskæftiget vinteren igennem.

Om sommeren gravede far naturligvis også tørv til vort eget brug. Jeg kan i den forbindelse nævne, at tørvværkeme ofte lod hjørner stå, da det var for besværligt at lægge spor helt derud. Disse

hjørner måtte arbejderne grave tørv på til eget brug, hvilket de så gjorde søndag formiddag ved håndkraft, for arbejdsdagen gik jo til kl. 19 alle de øvrige dage, også lørdag.

Min bror Kresten

Selv har jeg aldrig været ansat ved tørveværket. Jeg har hjulpet derhjemme og kørt tørv ud. Derfor vil jeg fortælle lidt om min ældre bror Kresten for at give et indtryk af en tørvearbejder. Han overtog i 1932 min fars ejendom for 15.000 kr., og hos ham tjente jeg nogle år om sommeren for 50-60 kr. om måneden. Da havde jeg travlt med at køre tørv til Ejsing, Vinderup og mange andre steder.

I 1915 og 1916 - da Kresten var 19 og 20 år - stod han i Poul Hyldgaards tørvegrav sammen med 5 andre og læssede dynd. Han var så borte til 1920, hvor han kom hjem for at slæbe forme på »æ hede« (tørrepladsen), hvor hans vigtigste værktøj var »æ hassiknag«, krogen hvormed han slæbte slæbesporene. Men så kom formemaskinen (tørvetromlen), og han kom til at køre med den.

Men det varede ikke ret længe, da Morgen Baunsgaard ikke kunne holde ud at stå i graven, så Kresten og han byttede, og her stod han så hver sommer i fire år. Nu kom de til at mangle en mand på »æ hede«, og Kresten blev overkusk, men det gav fire øre mindre for hver 1000, så han valgte at tage til Vester Kjellerup tørvefabrik, der lå 3 km nordpå mod Skive til. Her slæbte han spor i 6 år, og han lavede et så godt stykke arbejde, at Poul Hyldgaard fik ham tilbage til »Centralen«.

Efter at have købt fars ejendom i 1932 kom han til at passe hestene ved tørveværket, hvilket han fik 400 kr. for i de tre sommermåneder. Han skulle da op kl. fire om morgenen og over for at fodre hestene i tørveværkets hestestald, så de kunne være klar til dagens gerning. Kl. seks blev de spændt for, så halv syv var Kresten hjemme igen for at få noget at spise, inden han skulle af sted igen. Om dagen var han nemlig blæverkusk, hvilket han tjente 600 kr. ved, således at han i alt fik 1000 kr. i tørvesæsonen 1933. Resten af året gik mange dage så med at køre tørv ud til forbrugerne - altså en slags vognmandskørsel.

Der var et godt kammeratskab mellem arbejderne. Men fortalte hinanden historier - særlig om folkene på de andre værker. En overgang omkring 1920 var der lidt splid mellem et par værker p.gr.a. fagforeningen. Tørvearbejderne skulle jo nemlig være medlemmer af denne, ellers så man skævt til dem. Arbejderne ved Bjerregaards værk var medlemmer, mens min bror og de andre ved Poul Hyldgaards ikke var det, men en dag kom Hyldgaard selv og sagde, at »det der med æ fagforening« skulle de ikke tage sig af, for det ordnede han, idet han havde meldt dem ind i KdF (Kristelig Fagforening). Somme tider kom fagforeningsformanden fra Vinderup ud i mosen og snakkede med arbejderne og sagde, at sådan kunne det ikke blive ved med at gå, men det gik da.

Udvikling og fremskridt

Det var ikke bare et stort slid at stå i tørvegraven dagen lang i 3 måneder, det var også et stort slid at være formlæber og hårdt for ragerformanden hele dagen at skulle balancere på formenes kanter, så det var en stor lettelse, da man fik formemaskinen, der skar dyndet ud til tørv. En plade foran på maskinen udjævnede dyndet i et jævnt lag, hvori tørvene så blev udstykket ved gennemkørslen med den ristformede tromle. Hestene gik bare foran i dyndet og trak.

I Tværmose - i modsætning til i Sevel - blev der aldrig anvendt gravemaskiner og flydekraner, alt blev gravet op ved håndkraft, og hele tiden blev der anvendt spor til at køre vognen til fabrikken på (til æltemøllen) og ligeledes spor ud herfra til tørrepladsen »æ hede«.

Men efterhånden som tørvegraven kom længere og længere væk fra fabrikken, desto længere tid tog det jo at køre dertil, og derfor måtte man indsætte en ekstra hest og vogn, således at en kusk (»overkusk«) kørte fra tørveværket og langt ned mod mosen, hvor han så modtog den fyldte dyndvogn fra graven for at køre den til møllen på tørveværket. Senere igen fik man en såkaldt »gris« i stedet - en lille traktor, der kunne køre på sporene - til at klare turen fra mosen til tørveværket.

Selve æltemøllen gik på damp i begyndelsen, men kom i 20'erne til at gå ved elektricitet. Pumpearbejdet i mosen blev også et større arbejde, således at der nu måtte pumpes vand op i døgndrift, og sneglene måtte pumpe vand op ca. 1 måned før tørvegravningen kunne begynde.

To trediedele af Tværmose har konsortiet Poul Hyldgaard gravet op, og almindeligvis blev der i 20'erne og 30'erne fabrikeret ca. 80-90.000 tørv om dagen af 10 mand i 10 timer - 6 mand i æ grav, 1 til at køre æ gris, 2 på æ hede (1 til at køre og 1 til at tippe dyndet af og slæbe spor), 1 til at rage dyndet i møllen, som nu gik ved elektricitet og således ikke mere krævede en fyrbøder.

Man fremstillede normalt 3 mill. tørv om året, hvilket under anden verdenskrig kom helt op på 10 mill. tørv om året, men da gik tørvearbejdet også på en anden måde, idet der blev indført skifteholdsarbejde, så der i alt var ansat 15 mand.

Først omkring 1950 ophørte tørvefabrikationen helt, og »æ hede« - de mange tønder land tørreplads - blev nu igen opdyrket. Området strakte sig på begge sider af landevejen fra det sted, hvor nu glasfiberfabrikken ligger, og helt op forbi hvor rideskolen lå for få år siden.

Tørveeventyret var forbi, og i stedet for høj mosen - som fandtes her ved århundredskiftet - findes så i dag en vandfyldt mose på 1 km i længden og 2-300 m i bredden. Kun resterne af de gamle tørvefabrikker - fundament, dæmning, brønd og de gamle sportilkørsler - kan i dag findes i Tværmose.

*Artiklen er fremkommet i samarbejde med Vinderup egnhistoriske arkiv og bygger på flere interviews med Gustav Nørgaard og dennes bror, Kresten Nørgaard. Den sproglige bearbejdning af materialet er foretaget af Leif Novrup, Sevel. Kort efter artiklens færdiggørelse døde Gustav Nørgaard, 22. juli 1982.